

تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی بر پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در کودکان

شیوا پروین

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین نقش آموزش مهارت‌های اجتماعی در پیشگیری از آسیب‌های فردی و اجتماعی کودکان انجام شده است. ضرورت این مطالعه از افزایش رفتارهای ناسازگار، کاهش همدلی و رشد پرخاشگری در محیط‌های آموزشی و خانوادگی ناشی می‌شود. بر این اساس، پرورش مهارت‌هایی چون ارتباط سازنده، کنترل هیجان، همدلی و مسئولیت‌پذیری به عنوان ابزاری بنیادین برای ارتقاء سلامت رفتاری و اجتماعی کودکان در نظر گرفته شده است. روش تحقیق توصیفی - تحلیلی بوده و با بهره‌گیری از منابع روان‌شناسی تربیتی، جامعه‌شناسی و آموزه‌های قرآنی - حدیثی انجام پذیرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد آموزش اصول صحیح تعامل اجتماعی، در سطح فردی موجب افزایش خودآگاهی و خودکنترلی و در سطح اجتماعی باعث کاهش تعارض، خشونت و تقویت انسجام و رفتارهای مدنی می‌شود. دستاورد نهایی پژوهش، ارائه الگوی تربیتی مبتنی بر ارزش‌های دینی برای پیشگیری پایدار از آسیب‌های اجتماعی در کودکان است. کلیدواژه‌ها: مهارت‌های اجتماعی، پیشگیری، آسیب اجتماعی، کودکان، خودکنترلی، مسئولیت‌پذیری.

مقدمه

رشد فزاینده آسیب‌های اجتماعی در میان کودکان و نوجوانان، یکی از چالش‌های مهم نظام‌های تربیتی و فرهنگی در دهه‌های اخیر بوده است. عوامل چون ضعف ارتباطی، فقدان خودکنترلی و ناآشنایی با شیوه‌های حل تعارض، زمینه پیدایش رفتارهای ناسازگار را فراهم می‌کند. آموزش مهارت‌های اجتماعی به منزله‌ی رویکردی پیشگیرانه و تربیتی، نه تنها موجب رشد عاطفی و شناختی در فرد می‌شود، بلکه از بروز آسیب‌هایی چون پرخاشگری، انزوا، اضطراب و قانون‌گریزی در جامعه جلوگیری می‌کند.

کودکان، پایه‌گذار آینده جامعه‌اند؛ از این رو پرورش مهارت‌های اجتماعی آنان به معنای تحکیم بنیان‌های انسجام و امنیت اجتماعی است. ضرورت این تحقیق در مطالبه نظام آموزشی و والدین برای جایگزینی روش‌های تربیت مهارت‌محور به جای تعلیم نظری صرف نهفته است؛ یعنی شناخت، همدلی و گفت‌وگو به عنوان ابزار تربیت اجتماعی باید در حساس‌ترین سال‌های رشد کودکان آموزش داده شود تا فاصله میان یادگیری و رفتار کاهش یابد.

هدف اصلی، تبیین تأثیر آموزش مهارت‌های اجتماعی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی است؛ یعنی بررسی چگونگی نقش آگاهی هیجانی، خودکنترلی، همکاری و مسئولیت‌پذیری در کاهش رفتارهای ناسازگار. اهداف فرعی نیز شامل سنجش میزان ارتباط آموزش‌های مهارت‌محور با رشد خودآگاهی و رفتارهای مدنی در کودکان مدارس ابتدایی می‌باشد.

در میان منابع فارسی، کتاب آموزش و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان نوشته‌ی تقی‌پور (۱۳۹۵) از پایه‌ای‌ترین آثار در حوزه تربیت رفتاری محسوب می‌شود و نظام آموزشی مبتنی بر تعامل مؤثر و کنترل هیجان را معرفی می‌کند. همچنین مقاله‌ی پژوهشی «نقش آموزش مهارت‌های ارتباطی بر کاهش پرخاشگری دانش‌آموزان» از حسنی و کریم‌زاده (مجله روان‌شناسی تربیتی، ۱۴۰۰) نشان داده است که آموزش ساختاریافته مهارت‌های اجتماعی منجر به کاهش معنادار رفتارهای پرخاشگرانه و افزایش همدلی در کودکان می‌گردد. این آثار پشتوانه علمی نظریه پیشگیرانه تربیت اجتماعی در پژوهش حاضر هستند.

ویژگی ممتاز تحقیق در تلفیق منابع روان‌شناسی تربیتی با آموزه‌های اخلاق اسلامی است، به گونه‌ای که مفهوم مهارت اجتماعی نه تنها از منظر روان‌شناختی بلکه بر پایه مبانی دینی چون «قول حسن» و «تعاون بر بر» بازتعریف می‌شود. این ترکیب میان علم و دین، رویکردی چندساحتی در پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی ارائه می‌دهد که تا کنون کمتر مورد مطالعه یک‌پارچه قرار گرفته است.

سؤال پژوهش عبارتند از اینکه آموزش مهارت‌های اجتماعی چگونه بر پیشگیری از آسیب‌های اجتماعی در کودکان تأثیر می‌گذارد؟

الف: مفهوم شناسی

در زیر به بررسی مفهوم مهارت اجتماعی و آسیب های اجتماعی در لغت و اصطلاح پرداخته می شود.

۱- مفهوم مهارت اجتماعی

ابن فارس ریشه «مَهَر» را چنین توضیح می دهد: «المیم والهاء والراء أصلٌ واحدٌ يدلُّ على قوَّةٍ وسرعةٍ في الأمر». یعنی م-ه-ر دلالت بر توانایی و سرعت در انجام کار دارد؛ از همین ریشه، «ماهر» به معنای فردی است که در کاری تبحر و توانایی خاص دارد.^۱

زیبیدی در ذیل واژه «مَهَر» می گوید: «المَهارةُ: الحَذقُ في الصنعةِ أو العملِ، يُقالُ رجلٌ ماهرٌ أي حاذقٌ بما يتولاه». یعنی مهارت، چیرگی و زیرکی در انجام یک عمل یا حرفه است.

راغب واژه «مهر» را در قرآن به معنی اصلی اش (مهر زن) ذکر می کند و سپس اشاره می کند که در کاربرد عرفی، مشتقات آن مثل «ماهر» به معنی توانایی بارز در کار است.^۲

دهخدا می نویسد: «مهارت: دانایی و ورزیدگی در انجام عمل یا فنی خاص، ورزیدگی در کارها از راه تجربه و تمرین». ^۳

در اصطلاح روان شناسی تربیتی، «مهارت» عبارت است از «توانایی به کارگیری دانش و تجربه در رفتارهای مؤثر برای رسیدن به هدف». مهارت ها اغلب از طریق تمرین، بازخورد و تجربه تقویت می شوند. ^۴

مهارت در علوم تربیتی نوعی توانایی عینی و قابل مشاهده است که در تعامل فرد با محیط و دیگران بروز می کند.^۵

واژه «اجتماع» در لغت چنین آمده است:

اصل «جمع» را دالّ بر گردآمدن و پیوستگی می داند و می نویسد: «الجیم والمیم والعین أصلٌ واحدٌ يدلُّ على التّضام». ^۶ یعنی اجتماع از ریشه «جمع» گرفته شده و به معنای گردآمدن اشیا یا اشخاص است.

«الاجتماع هو أن يتواحد القوم في مكانٍ أو رأيٍ». ^۷ یعنی اجتماع، هم مکانی و هم فکری را شامل می شود.

۱ - ابن فارس ، مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۷۲

۲ - زیبیدی ، تاج العروس، ج ۲۱، ص ۲۸۷

۳ - راغب اصفهانی ، مفردات ألفاظ القرآن، ص ۴۷۶

۴ - دهخدا ، لغت نامه دهخدا، ص ۳۱۱۲

۵ - حسینی، روان شناسی یادگیری مهارت ها، ص ۲۲

۶ لطف الله تقی پور، آموزش و پرورش مهارت های اجتماعی کودکان، ج ۱، ص ۵۹

۷ - ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۲۸۳

۸ - طریحی ، مجمع البحرين، ج ۲، ص ۲۱۳

در لغت فارسی به معنای «اجتماع: گرد آمدن، هم‌نشینی، مجموعه‌ای از افراد که به‌سبب پیوندی مشترک در کنار هم‌اند.» آمده است.^۱

در اصطلاح علمی اجتماع یا جامعه نزد دورکیم، «واقعیتی عینی و مستقل از افراد» است که حاصل شبکه‌ای از روابط متقابل میان اعضاست.^۲

شریعتی اجتماع را «هم‌زیستی انسانی مبتنی بر نظام روابط، باورها و منافع مشترک» می‌داند که برخلاف تجمع ساده، دارای هویت فرهنگی و جهت تاریخی است.^۳

۲- آسیب اجتماعی

در منابع لغوی فارسی، واژه آسیب به معنای صدمه، گزند و زیان آمده است و بیشتر بر اثر بیرونی دلالت دارد. یعنی عاملی باعث لطمه یا نقصان در حالت طبیعی انسان یا شیء می‌شود. در متون ادبی نیز «آسیب دیدن» مترادف با «رنج بردن» یا «خسارت دیدن» است. «آسیب، صدمه و گزند که از بیرون بر کسی یا چیزی رسد.»^۴

در علوم اجتماعی، آسیب اجتماعی به مجموعه‌ای از رفتارها، کنش‌ها یا پدیده‌هایی گفته می‌شود که باعث اختلال در نظم، امنیت و سلامت جامعه می‌گردند. این آسیب‌ها معمولاً از انحراف از هنجارهای اجتماعی، ضعف ارزش‌های جمعی، یا فشارهای اقتصادی و فرهنگی ناشی می‌شوند. نمونه‌های بارز آسیب اجتماعی عبارت‌اند از فقر، اعتیاد، طلاق، بزهکاری، خشونت، و بی‌خانمانی. این پدیده‌ها علاوه بر اثر فردی، پیوسته ساختار و کارکرد نهادهای اجتماعی را مختل می‌کنند.^۵

۱ - معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۱، ص ۴۴۲

۲ - امیل دورکیم، قواعد روش جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام، ص ۲۱

۳ - شریعتی، جامعه و تاریخ، چاپ دوم، تهران: حسینیه ارشاد، ۱۳۵۷، ص ۷۳

۴ - دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۲، ص ۳۲۱۵

۵ - قائمی، آسیب‌شناسی اجتماعی، ج ۱، ص ۲۲

ب: اثرات آموزش مهارت‌های اجتماعی بر پیشگیری در سطح فردی

برخی از اثرات آموزش مهارت‌های اجتماعی بر پیشگیری در سطح فردی عبارتند از:

۱- رشد خودآگاهی و خودکنترلی کودک

شناخت احساسات، مدیریت خشم و تعارض، و ابراز محترمانه‌ی خواسته‌ها، به بلوغ رفتاری و کنترل عملی دست می‌یابد. این مهارت‌ها سلامت روان، اعتمادبه‌نفس و آرامش درونی کودک را افزایش می‌دهند و مانع ورود او به رفتارهای ناسازگار می‌شوند.

رشد فردی کودک در فرآیند تربیت اجتماعی وابسته به شکل‌گیری مؤلفه‌هایی چون «خودآگاهی» و «خودکنترلی» است؛ زیرا این دو ویژگی زیربنای رفتارهای سازگار و سلامت رفتاری محسوب می‌شوند. در رویکرد روان‌شناسی اسلامی، تربیت اجتماعی هنگامی مؤثر است که کودک بتواند از مرحله تقلید به مرحله آگاهی و اراده برسد؛ یعنی خود را بشناسد و احساسات و انگیزه‌هایش را کنترل کند. آموزش مهارت‌های اجتماعی، این رشد را از طریق تعامل، گفت‌وگو، همدلی و احترام به دیگران تقویت می‌کند و فرد را در برابر آسیب‌های فردی چون انزوا، پرخاشگری و اضطراب مصون می‌سازد. ارتباط کودک با گروه همسالان و والدین در قالب آموزش رفتارهای اجتماعی، ابزار تجربه واقعی و تمرین رفتارهای سالم را فراهم می‌آورد. این فرایند هم از دیدگاه روان‌شناسی رشد و هم از منظر تعلیم و تربیت اسلامی، پایه شکل‌گیری شخصیت پایدار است.^۱ خودآگاهی یعنی توانایی در شناخت افکار، احساسات و ارزش‌های خویش، و درک اینکه چگونه این عناصر بر رفتار انسان اثر می‌گذارند. در دوران کودکی، این خودآگاهی هنوز شکننده است؛ کودک بیشتر از بیرون هدایت می‌شود تا از درون. آموزش مهارت‌های اجتماعی چون گوش دادن فعال، تصور دیدگاه دیگران و بیان احساسات، این ظرفیت را در او ایجاد می‌کند تا بتواند میان هیجان و شناخت تمایز قائل شود و در تصمیم‌گیری‌های رفتاری، آگاهانه عمل کند. روان‌شناسی اجتماعی و تربیتی، این مرحله را نقطه آغاز مسئولیت‌پذیری می‌داند؛ یعنی کودک نه به اجبار والدین بلکه به انتخاب خود عمل درست را انجام می‌دهد.

این رشد درونی از مؤثرترین عوامل پیشگیری از انحراف‌های فردی در بزرگسالی است.^۲ به کودک کمک می‌کند تا ارزش‌های خود را با ارزش‌های اجتماعی هماهنگ سازد. در جامعه‌شناسی اسلامی، انسان زمانی اجتماعی به معنای حقیقی می‌شود که بداند وابستگی او به جامعه برخاسته از اراده و معرفت اوست، نه تقلید کورکورانه. آگاهی از اهداف و نیت‌های شخصی، سبب می‌شود کودک رفتارهایش را بازبینی

۱ - حسینی، روان‌شناسی یادگیری مهارت‌ها، ج ۱، ص ۳۸

۲ - تقی‌پور، آموزش و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان، ج ۱، ص ۸۲

اجتماعی با تغییر نگرش فرد نسبت به جامعه، شهروندانی می‌سازد که در برابر قانون، اخلاق و انسانیت خود را متعهد می‌دانند.^۱

رفتار مدنی یعنی کنش آگاهانه در چارچوب قانون، اخلاق و هنجار اجتماعی. آموزش مهارت‌های اجتماعی افراد را از رفتارهای واکنشی و ناسنجیده به رفتارهای هدفمند، مسئولانه و قانونی ارتقا می‌دهد. در جامعه‌ای که شهروندان اصول گفت‌وگو و احترام متقابل را می‌شناسند، قانون‌گریزی و بی‌نظمی کاهش می‌یابد. قرآن کریم بارها به مسئولیت فردی در ساخت اجتماع اشاره کرده است؛ از جمله در آیه معروف:

«إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا»^۲

«خداوند فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بازگردانید.»

علامه جوادی آملی در تفسیر تسنیم این آیه را منشور مسئولیت اجتماعی دانسته و تصریح می‌کند که «ادای امانت» فقط امانت مالی نیست، بلکه شامل مسئولیت علمی، اخلاقی و اجتماعی نسبت به جامعه نیز می‌شود. این نگاه، رفتار مدنی را در ریشه اعتقادی اسلام قرار می‌دهد.^۳

مسئولیت‌پذیری نماد بلوغ اخلاقی و عقلانی افراد است. کسی که در برابر رفتارهای خود نسبت به دیگران و محیط اجتماعی احساس وظیفه کند، بخشی از حرکت جمعی جامعه را به سیر مطلوب هدایت می‌کند. آموزش مهارت‌های اجتماعی سبب می‌شود انسان نه تنها حقوق خود بلکه حقوق دیگران را نیز بشناسد و آن را محترم بدارد. طبرسی در مجمع‌البیان ذیل آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى»^۴ تأکید می‌کند که تعاون بر نیکی یعنی «واجب اجتماعی بر عهده هر مؤمن» و این اصل، اساس مشارکت و رفتار مدنی در امت اسلامی است. از این رو، آموزش مهارت‌های اجتماعی در حقیقت بازآموزی روح تعاون و تکلیف مدنی است.^۵

رفتارهای مدنی با سه مؤلفه ارتباطی تقویت می‌شوند: همکاری، احترام، و مسئولیت جمعی. آموزش مهارت‌های ارتباطی به انسان‌ها یاد می‌دهد که چگونه در تصمیم‌های گروهی نقش‌آفرینی کنند، همکاری کنند و از خود مسئولیت اخلاقی نشان دهند. این ویژگی‌ها باعث شکل‌گیری نظم اجتماعی پایدار می‌شوند. در اندیشه اسلامی نیز نظم اجتماعی نشانه ایمان عملی است؛ امام علی(ع) در وصیت‌نامه خود می‌فرماید:

«اوصیکم بتقوی الله و نظم أمورکم.»^۶

«شما را به تقوای خدا و نظم در کارها سفارش می‌کنم.»

۱ - کریم‌زاده، روان‌شناسی رفتار مدنی و تربیت مسئولانه، ج ۱، ص ۶۸

۲ - نساء، آیه ۵۸

۳ - جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱۷، ص ۳۵۲

۴ - مائده، آیه ۲

۵ - طبرسی، مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۰۲

۶ - نهج البلاغه، وصیت نامه

آموزش برخورد منظم و متعهدانه دقیقاً تحقق همین فرمان علوی در رفتار روزمره است.^۱

رفتارهای مدنی نیازمند آموزش «درک قانون» هستند؛ یعنی انسان باید قانون را به عنوان ابزار عدالت و انسجام اجتماعی بشناسد، نه محدودیت بیرونی. آموزش مهارت‌های اجتماعی، از طریق تمرین گفت‌وگو و احترام به حقوق، این درک را درونی می‌کند. فردی که توان گفت‌وگو دارد، در برابر قانون نه تسلیم کور بلکه پذیرنده آگاه است. در تفسیر تسنیم ذیل آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَوْفُوا بِالْعُقُودِ»^۲، جوادی آملی می‌فرماید: «وفای به عهد بنیان تمدن است، زیرا جامعه بدون عهد، فاقد اعتماد، و بی‌نظم خواهد بود». بنابراین، مهارت وفای به عهد که در آموزش اجتماعی تمرین می‌شود، هسته رفتار مدنی را می‌سازد.^۳

۱ - هاشمی، جامعه و اخلاق در نهج‌البلاغه، ج ۲، ص ۱۲۴

۲ - مائده، آیه ۱

۳ - جوادی آملی، تفسیر تسنیم، ج ۱۵، ص ۸۹

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر نشان می‌دهد آموزش مهارت‌های اجتماعی نه تنها یک روش تربیتی بلکه راهبردی پیشگیرانه و بنیادین در حفظ سلامت روانی و اجتماعی کودکان است. در فرایند رشد، کودکان از طریق یادگیری تعامل، همدلی، احترام متقابل و کنترل هیجان، توانایی حل تعارض و تصمیم‌گیری اخلاقی را به دست می‌آورند که آنان را در برابر انواع آسیب‌های رفتاری و اجتماعی مقاوم می‌سازد. بررسی منابع روان‌شناسی و تعلیم اسلامی نشان داد که آموزش این مهارت‌ها پایه‌ای برای شکل‌گیری خودآگاهی، مسئولیت‌پذیری و تعلق اجتماعی است. جامعه‌ای که آموزش اجتماعی را از دوران کودکی جدی می‌گیرد، نسلی خردمند، آرام و قانون‌مدار پرورش می‌دهد و از چرخه بازتولید خشونت، انزوا و بزهکاری دور می‌ماند. بدین ترتیب، مهارت‌های اجتماعی نه صرفاً فن ارتباط بلکه سیر تربیت انسان متعهد و اجتماعی‌اند؛ ارزشمندترین سرمایه پیشگیرانه برای سلامت فرهنگی و اخلاقی جامعه آینده است.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد بن فارس. مقایس اللغة. تحقیق: عبدالسلام محمد هارون. بیروت: دارالفکر، ۱۴۰۴ق، ج ۲ و ج ۴.
۲. بیرامی، بهرام. مبانی نظری آسیب‌های اجتماعی ایران. تهران: انتشارات جامعه‌شناسی، ج ۲، ۱۳۹۳.
۳. پناهی، محمدرضا. مبانی تربیت نفس در قرآن کریم. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
۴. تقی‌پور، فاطمه. آموزش و پرورش مهارت‌های اجتماعی کودکان. تهران: انتشارات فرادید، ۱۳۹۵.
۵. جاویدی، رضا. جامعه‌شناسی همبستگی در تعلیم و تربیت نوین. تهران: نشر آتیه، ۱۳۹۸.
۶. جوادی آملی، عبدالله. تفسیر تسنیم. قم: مرکز نشر اسراء، چاپ سوم، ج ۶، ج ۱۵، ج ۱۷، ج ۲۱.
۷. حسینی، زهرا. روان‌شناسی رشد و تربیت اجتماعی کودک. تهران: انتشارات سمت، ۱۳۹۶.
۸. حسینی، محمد. روان‌شناسی یادگیری مهارت‌ها. تهران: انتشارات دیدار، ۱۳۹۷، ص ۲۲.
۹. دورکیم، امیل. قواعد روش جامعه‌شناسی. ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر نی، چاپ چهارم، ۱۳۹۲.
۱۰. دهخدا، علی‌اکبر. لغت‌نامه دهخدا. تهران: مؤسسه دهخدا، چاپ دوم، ۱۳۷۷.
۱۱. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. مفردات ألفاظ القرآن. تحقیق: صفوان عدنان داوودی. دمشق: دارالقلم، ۱۴۲۰ق.
۱۲. رستگار، حسن. جامعه‌شناسی تعارض و اصلاح اجتماعی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۹۹.
۱۳. زبیدی، محمد مرتضی حسینی. تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالهدی، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰ و ج ۲۱.
۱۴. شرفی، علیرضا. روان‌شناسی تربیتی کودک و نوجوان. تهران: نشر رشد، ۱۳۹۴.
۱۵. شریعتی، علی. جامعه و تاریخ. تهران: بنیاد فرهنگی شریعتی، چاپ سوم، ۱۳۸۷.
۱۶. طباطبایی، سید محمدحسین، تفسیر المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین، ۱۴۲۰ق.
۱۷. طبرسی، فضل‌بن حسن. مجمع‌البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دارالمعرفه، چاپ هشتم، ۱۴۱۹.
۱۸. طریحی، فخرالدین. مجمع‌البحرین فی غریب‌الحديث و القرآن. بیروت: دارالتراث العربی، ۱۳۸۵ق.
۱۹. فرهادی، نرگس. روان‌شناسی انسجام اجتماعی. مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۷.
۲۰. قائمی، عباس. آسیب‌شناسی اجتماعی. تهران: شرکت نشر علم، ج ۱، چاپ سوم، ۱۳۸۹.
۲۱. کریم‌زاده، الهام. روان‌شناسی رفتار مدنی و تربیت مسئولانه. تهران: انتشارات دانشگاه الزهراء، ۱۳۹۸.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۷ش.

۲۳. مطهری، مرتضی. تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا، ۱۳۸۵، باب سوم.
۲۴. معین، محمد. فرهنگ فارسی معین. تهران: امیرکبیر، چاپ ششم، ۱۳۸۳، ج ۱ و ج ۲.
۲۵. نادری، عباس. اخلاق اجتماعی در نهج البلاغه. قم: پژوهشگاه علوم اسلامی، چاپ اول، ۱۳۹۳.